

**ABDURAUUF FITRATNING “MUNOZARA” ASARIDAAGI TANQID
XUSUSIDA**

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

F.Sultonqulova

Termiz davlat universiteti O'zbek filologiyasi fakulteti

3-bosqich talabasi

Yusupova Durdona

Kirish

Buyuk ma'rifatparvar jadid, serqirra ijodkor, yorqin iste'dod sohibi Abdurauf Fitrat XX asr o'zbek adabiyotining mashhur vakillaridan biri. Fitrat o'zbek adabiyotini o'zining istiqlol ruhidagi she'rlari, nasriy asarlari, dramalari hamda tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlari bilan boyitdi. Dastlab ijodini she'rlar yozishdan boshlagan Fitrat XX asrning boshlaridayoq o'zining erk va ozodlik g'oyalarikuylangan she'rlari bilan ijod ahliga tanilgan edi. Fitrat ijodining o'ta semazmun pallalaridan biri, uning Istanbul davridir. 1909-1913 yillarda Turkiya dorilfununida tahsil oladi. Bu yillar mobaynida Fitrat qizg'in badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Istanbulda Fitratning bir qator asarlari forsiy tilda bosib chiqiladi. Shulardan biri, 1909-yilda “Munozara” (Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'on munozarasi) asari bosildi. Bu asar jadidchilik harakati rivoji yo'lidagi ilk nazariy asardir. Bu asarda tarixiy taraqqiyotning ikki pog'onasida turib qolgan din va dunyo, jamiyat va ma'rifat haqida ikki xil qarashga ega bo'lgan ikki kishining bahsi asosiga qurilgan edi. “Munozara” asari Buxoro amirligida ta'qiqlab qo'yilishiga qaramasdan, turli yo'llar bilan Buxoroga olib kelinib, keng tarqaladi. Dastlab “Munozara” asari 1911-yilda Hoji Muin Shukrulloh o'g'li tarjimasida “Turkiston viloyatining gazetasi” da, bosib chiqilgan, keyinchalik esa, 1913- yilda Behbudiy so'zboshisi bilan alohida kitob holida nashr qilingan. Dastlab, bu asar teatrlarda ayrim qismlari tushirilgan holda sahnalashtiradi. Munozara asari Buxoro amirligi va Rossiya hukumati tomonida ta'qiq qilinishiga qaramasdan butun Turkiston o'lkasida, sharq va g'arb mamlakatlarida ham keng tarqalgan va mashhur bo'lgan. Xalqning ko'zi ochilishida muhim rol o'ynaydi. Sadriddin Ayniy “Namunai adabiyoti tojik” da “Munozara” davr taraqqiyotiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatdi”, - deb yozadi. Bu asarning ilk tadqiqotchisi va nashr etuvchisi. Mahmudxo'ja Behbudiy bo'lgan. Behbudiy bu asarning o'sha paytdagi zamon uchun eng muhim bo'lgan xususiyatlarini ta'kidlab, shunday deydi: “Usuli jadida maktablarni nafligi va fununi zamoniya tahsilining buxoriylar uchun luzumi to'g'risida farangi afandi ila mudarris buxoriy janoblarini oralarida bo'lgan bahs va suhbat- “Munozara” isminda bir risola shaklinda forsiy tilg'a tab' va nashr bo'lubdur. Bizda ko'zdun kechurdukki, haqiqatan buxoriylar

uchun nofe'dir. Farangiy va mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi vahmi zoing'a arzi tashakkur qilarman, inshoollo, bu risola buxoriylarni uyg'onmoqig'a bois bo'lub, "Munozara" muharririni rahmat ila yod etarlar". Fikrlar kurashi shaklida yozilgan badiiy asar. Munozarada turli narsa, hodisa, tushuncha, holat va boshqalar konfliktga kirishadi. Obrazlar ko'pincha ramziy mohiyat kasb etib, munozara qiladilar. Ba'zan Munozara da maqto'v (pane-gerik) qism ham bo'ladi. Unda mazkur asarni yozishga turtki bergan odam maq'taladi. Ammo bu hamma asarlarda ham bo'lavermaydi. Munozaraning qissadan qissa chiqarish yoki muallifning muayyan masala haqidagi xulosasi bilan tugallangan shakllari ham bo'ladi. Asadi Tusiyning (11-asr) "Kecha va kunduz munozarasi", "Nayza va yoy munozarasi", Ami-/shyning "Bang va Chog'ir orasidagi munozara" (15-asr), YaqiniRtnnt "O'q va yoy orasidagi munozara" (15-asr). Fuzuliyning "Bangu boda", "Sihat va maraz" asarlari Munozaraning namunalari'dir. Hozirgi zamon o'zbek she'riyatida ham bu janrda asarlar yaratilgan (Sulton Jo'ra, "Tinish belgilar majlisi").

Asosiy qism

"Munozara"ning markazida buxorlik yoshlar tashkil etgan birinchi "usuli jadid" maktabi va uning atrofida paydo bo'lgan janjal voqealari turadi. Ushbu maktabning tarixiga qisqacha nazar tashlaymiz. Maktab 1908-yil 5-oktabr kuni Sadridin Ayniy, Abdulvohid Munzim, Homidxo'ja Mehriy va Ahmadjon mahdum Hamid (bu ikkisi Ayniyning madrasadosh do'stlari edi) tarafidan Abdulvohid Munzim hovlisida ochiladi. Oradan deyarli bir yil o'tib, 1909-yil 6-sentabr kuni maktabda tantanali ochiq imtihon o'tkaziladi. Buxorodajadid maktablarini taqiqiga olib kelgan voqealar aynan shu kuni sodir bo'ldi. Fitrat bu haqda oradan 20 yil o'tib yozgan bir maqolasida shunday eslaydi: 1908-yilda (Fitrat bu yerda yilni yanglish ko'rsatadi, asarning markazida turgan voqealar 1909-yil bo'lgan edi. Yuqorida bu haqda yozib o'tildi – A.Z.) yozganim bir asarimda Buxoro amiriga qaratilgan bir xatim bor... (bu xat "Munozara"ning so'ngida ilova qilingan – A.Z.) Lekin 8-yilda Buxoro xonligida hukm surgan diniy taassubni va shunga tayangan idora usuli... hibs qilish, o'ldirish, sangsor (toshbo'ron – A.Z.) qilish kundagi odatlardan edi. U zamonlarda kitob yozishning o'zi "kofirlik" edi. Men shu vaqtlarda birinchi asarimni yozdim. Buxoroning idora usulini, ta'lim-tarbiya usulini, bir ko'p rasmiy idoralarni tanqid qildim". "Munozara" Istanbulda chop etilganidan keyin Buxoroga turli yo'llar bilan yashirincha olib kelindi. "Munozara"ning asl forsha matni hatto 1914-yilda ham Rossiya impriyasi hududiga olib kirilishi Peterburgdagi chet el nashrlari sensorligi tarafidan taqiqlandi. "Munozara" Mahmudxo'ja Behbudiyning yaqin izdoshlaridan bo'lgan Hoji Muin ibn Shukrulloh tarafidan o'zbekchaga tarjima qilinib, oldin "Turkiston viloyatining gazetasi"ning 1912-yilgi sonlarida, so'ng 1913-yili kitobcha shaklida Toshkentda bosilib chiqdi. Ushbu asarga birinchi bo'lib Mahmudxo'ja Behbudiy, so'ngra rus olimi V. Andreyevning taqrizlari e'lon qilindi. Fitrat bu davrda

Rossiyadagi Muvaqqat hukumat bilan o'zaro tenglik asosida aloqalarni yo'lga qo'yish borasida juda ko'plab maqolalari bilan siyosiy faoliyatini davom ettirdi. Ammo Fitrat orzu qilgan tenglik, hurriyat orzusi bolsheviklar tomonidan chil parchin qilindi. Shu sabab "bolshevik balosi" bosh ko'targan 1917-yilning oktabrida sodir bo'lgan to'ntarishni "yurt qayg'usi" sifatida qabul qildi. Fitrat Vatanini, xalqini ozod ko'rishni, millatini ilm-ma'rifatli bo'lishini xohlaydi va bu yo'lda harakat qiladi. Jadid adabiyotida bo'lgani kabi, Fitrat ijodida ham ayollarni yuqori o'rinlarga qo'yadi, ularni ilmi bo'lishiga katta ahamiyat beradi. Ayol zoti birinchi navbatda ona, u kelajak avlodning tarbiyachisidir. Ayol kishi diniy va dunyoviy bilimlarga ega bo'lsa, jamiyat, millat, Yurt ravnaq topadi, rivojlanadi. Afsuski, XX asrning boshlarida kelib, ayol kishiga faqat, "tavolud va tanosul", ya'ni tug'ish va nasl qoldirish vazifasi yuklatildi, bilim olishdan bebahra qoldi. Mudarrisning fikricha, ayol kishi 37 yoshgacha tahsil olsa, 37 yoshdan keyin ularda "silsilai tanosul" (ketma-ket nasl qoldirish) buzilgan bo'ladi. Farangi mudarrisning bu fikrlarini inkor etib, Payg'ambarimizning "Talab ul ilmi farizatun ala kulli muslimin va muslimatin" ya'ni "Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir" hadisini keltirib o'tadi. Hozirgi tahsil olish usuli mushkul, ko'p vaqt talab qilishini, nuqsonli tahsil usuli ekanligini va bunday usulni butunlay o'zgartirish kerakligini ta'kidlaydi. Abu Ali va Farobiydek buyuk olimlarni, komil insonlarni yetishtirgan Buxoroning bugungi ahvoriga, ilmsizlik botqog'iga botib ketayotganiga achinadi. Farangi ilmsizlik, nodonlik qachongacha davom etishini, ilm mamlakat obodligi, millat taraqqiyotining asosiy kaliti ekanligini qayta-qayta eslatib o'tadi. Fitrat farangi tilidan ilmning qudratini, katta kuchga ega ekanligini ta'kidlaydi: "Ildirki, Amriqo vahshiylarining qaynashini ushbu darajadagi takomul va buyuklik martabasiga yetkazgan. Ildirki, Eron zaminida ziyolilarni yo'q qilmoqchi bo'lg'an ikki otni tanazzul va zillat chohiga qulatg'an..."[2:62] Farangi Buxoro o'tmishda mustaqil, ikki million aholiga ega ekanligini, Amir Muzaffarning mag'lubiyatidan so'ng, xalqi uch baravar, yer maydoni o'n baravarga kamayib ketganligini va Rossiya mustamlakasiga aylanib qolganini, bu jaholat, g'aflat, ilmsizlik davom davom etaversa, Buxoranoning ahvoli xarob bo'lishini aytib o'tadi. Farangining bu so'zlari mudarrisni ham vahimaga soladi. "Birodar, meni vahimaga qo'ydingiz, so'zlaringizning haybatidan jonim tan qolibidan chiqib, parvoz etib ketishiga oz qoldi. Azbaroyi xudo, ayting, bizning ilojimiz nima? Bu dardi bedavoning chorasi qaysi? Qayerg'a boraylik? Nima qilaylik? Qaysi tuproqni boshimizga sochaylik? Qachon bu falokat holatidan va istiqbol mushkulliklaridan dimog'imizga xalos bo'lishlik bo'yi yetib keladi".[2:68] Mudarrisning bunday savollariga javoban, farangi bu jaholat, ilm-ma'rifatsizlik, g'aflat, qaramlikdan qutilishning birdan bir yo'li "usuli jadid" maktablarini ochish ekanligini aytadi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytishimiz joizki, "Munozara" asari o'sha davrdagi eng dolzarb masalani qamrab olgan. Barcha yoshlarga ta'lim-tarbiya olishlarida, o'z tarixini bilishda bu asarning o'rni juda kattadir. Behbudiy ko'tarib chiqqan bu masala hozirgi kunda ham ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Fitratning bunday qarashlarini o'sha davrda jamiyat a'zolari qo'llab-quvvatlab, hamjihatlikda ish olib borganlarida edi, Buxoroda maktablar soni ko'payardi. Buxoroliklarning barchasi ilmi, rus tilini biladigan, o'z kelajagini o'zlari yarata oladigan xalq bo'lib shakllanar edi. barcha jadidchilik harakati namoyondalari singari Abdurauf Fitrat ham o'z Vatani, millatini erkin va ozod ko'rishni istadi. Bu yo'lda "Usuli jadid" maktablarini ochish orqali xalqni ilmi, xat-savodli qilish, ongini oshirish va taraqqiylashgan, ma'rifatlashgan xalq yordamida mustamlakalikdan qutilishga harakat qildi. "Munozara" asarida ham, yangi jadid maktablarining eski tahsil usulidan farqlarini, afzalliklarini, mamlakat taraqqiyoti, xalq ravnaqi uchun naqadar zarur ekanligini, Buxoro amirligini jaholat botqog'idan qutulishi, mustamlaka zulmiga barham berishning yagona yo'li xalqni ilm-ma'rifatli qilish ekanligini farangi va mudarrisning bahs-munozaralari yordamida ochib beradi. Asarda eski tahsil usuli va yangi tahsil usuli xususidagi bahs asosida Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy holatlarini ham aks ettirilgan. Chunonchi, asarda yozilishicha, amirlik aholisi dastlab, o'n million bo'lgan, Rossiya hukumati hujumlaridan keyin atigi ikki millionga tushib qolgan va ulardan yetmish mingga shaharda istiqot qiladi. Shu qism ham o'n turfa sinfga bo'lgan va o'ndan to'qqiz qismi xat-savodga ham ega emasligi achinarli tasvirlangan. Eng achinarlisi, ziyoli qatlam ya'ni madrasa mudarrisleri va mullabachchalar ham jadid va qadim, shia va sunniy kabi muxolifatlar asosida o'zaro ziddiyatda bo'lishgan. Ma'lumki, barcha zamonlarda ham jamiyatning asosini ziyoli qatlam tashkil etib kelgan. Asarda esa, ziyolilarning o'zaro nizolari, bilimsizligi, nosha'riy amallari natijasida dunyo sivilizatsiyasi, taraqqiyotidan orqada qolib ketganligi ko'rsatib berilgan. Umuman olganda, bu asar Buxoroda jadidchilik harakatining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. –T., A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007 – 140-b.
2. Fitrat. Tanlangan asarlari. I jild. - T., Ma'naviyat. 2000 – 47-95 b.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy "Munozara" haqida. –"Turkiston viloyati" gazetasi- 1911-y. 29-sentabr 73-son
4. www.ziyo.uz.com